

שובו של החינוך: הזקן והים*

יורם הרפז

המשל

החינוך במובן שאליו אנחנו מתכוונים בכנס הזה – "שובו של החינוך" – דומה ל"דג הגדול" שהוא מהזקן והים של ארנסט המינגווי: דג גדול ומפואר הנטרף בנחישות על ידי כרישים אכזריים, וכל מה שנותר ממנו הוא שלד ענקי, שהדייגים והתיירים שעל החוף מצביעים עליו בתדהמה. מיהו "הדג הגדול"? מיהם הכרישים? מיהו השלד? מיהו הזקן? ומיהו הים? ובעיקר, האם אפשר והאם רצוי להציל את "הדג הגדול" מפני הכרישים הדולקים אחריו? ואם כן, כיצד?

"הדג הגדול": כאשר בני אדם אומרים את המילה "חינוך", ואומרים זאת באינטונציה שיש בה חגיגות המאפיינת דיבור על דברים "חשובים באמת", וגעגועים למשהו יקר שהיה פעם, סימן הוא שהם מדברים על חינוך מסוג מסוים, חינוך המכונה חינוך הומניסטי או חינוך ליברלי. לחינוך הזה יש שני מוקדים – ערכים ותכונות. ערכים הם דברים הקיימים "בחוץ", והם כוללים את מה שנחשב לאמיתי, ליפה ולטוב; תכונות הן דברים הקיימים "בפנים", והם כוללים סגולות כלשהן של האופי והחשיבה. אנחנו, מארגני הכנס הזה, רוצים להחזיר את החינוך הזה, או נכון יותר לעדכן אותו ולהציע אותו למערכת החינוך.

החינוך שאנחנו רוצים "להחזיר", הוא חינוך הנאמן ל"אינטרסים הפנימיים" שלו, בהבדל מחינוך המתמסר ל"אינטרסים חיצוניים" – של הכלכלה, הפוליטיקה, הצבא, הדת, התקשורת וכדומה. "האינטרסים הפנימיים" של החינוך הם "הלקוחות הישירים" שלו – התלמידים. חינוך הנאמן לעצמו הוא חינוך הממוקד בפיתוח אישיותו של כל תלמיד ותלמידה. אך "התלמיד" אינו הוויה "אטומה", אלא הוויה "פתוחה"; "התלמיד" הוא מכלול של זיקות חברתיות ותרבותיות. החינוך שאנחנו מדברים עליו בכנס הזה רוצה לסייע לכל תלמיד לפתח זיקות עמוקות וביקורתיות לחברה ולתרבות המכוננות אותו (בין "עמוקות" ל"ביקורתיות" יש מתח פורה).

החינוך הזה המכוון לפיתוח האישיות של כל תלמיד באמצעות השפעה על זיקותיו לחברה ולתרבות, החינוך ההומניסטי או הליברלי, הוא אכן הדג הגדול והמפואר ביותר בים החינוך. בים הזה שוחים גם דגים אחרים, אך החינוך שעליו אנחנו מדברים מייצג את המטרה השאפתנית ביותר מכל מטרות החינוך.

הכרישים: הכרישים שייכים ללהקות שונות; נציין שתיים, גדולות וחזקות במיוחד: להקת התועלתנות ולהקת הספקנות, או אם לדייק – להקת התועלתנות החומרית ולהקת הספקנות הצינית. הלהקה הראשונה, התועלתנית, אינה מתרגשת מ"הדג הגדול" ומהמטרה השאפתנית שלו. להקת התועלתנות מקדמת, או "משווקת" בלשונה, אידיאל חינוכי אחר: תועלת; תועלת פרטית ותועלת חברתית. על פי האידיאל שלה יש ללמד צעירים דברים שיועילו להם במלחמת ההישרדות שלהם בחברה התחרותית של ימינו, ויועילו לחברה במלחמת ההישרדות שלה בשוק העולמי התחרותי של ימינו. האידיאל התועלתני בחינוך נדחף "מלמטה" על ידי ההורים

* המאמר התפרסם ב: רוביק רוזנטל (עורך), פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, גיליון 36, יוני 2006, הסתדרות המורים, עמ' 10-15.

ו"מלמעלה" על ידי המדינה. ההורים רוצים שהילדים הפרטיים שלהם יהיו רופאים או עורכי דין או מהנדסי תוכנה, כלומר יעשו קריירות מוצלחות; והמדינה רוצה שאזרחיה יתפקדו היטב בכלכלה עתירת ידע ויזמות ויבטיחו את מקומה בשדה הקרב הגלובלי. כרישי התועלתנות דורשים אפוא מהחינוך לרדת מן היומרות האתיות, האינטלקטואליות והאסתטיות שלו, ולהיות "מציאותי". במציאות של ימינו יש לצייד את התלמידים ב"כלים" שיעזרו להם להתקדם בחיים ולקדם את החברה, ולא לבלבל את ראשם עם זיקות מפוקפקות לתכנים "תרבותיים".

הלהקה השנייה, להקת הספקנות הצינית, נוגסת בדג שלנו בצד אחר; היא מפקפקת בכל האידיאלים של החינוך לאמת, ליפה ולטוב. את התנועה הקלה שלה במי הזמן היא מלווה בתרועות סוחפות: "הכל יחסי!" ו"הכל אינטרסים!". אנחנו, מכריזים כרישי הספקנות לעומת "הדג הגדול", רואים את האחוריים של כל הערכים והאמיתות שלך; מאחורי כל הערכים והאמיתות "האוניברסליים" שלך מסתתרת נקודת מבט יחסית, תלוית מקום וזמן. הדבר היחיד המוחלט בה, שאינו תלוי מקום וזמן, הוא חתירה בלתי נלאית לכוח. "התרבות" על כל האידיאלים הנשגבים שלה אינה אלא מנגנון מתוחכם של הדרת והשתקת "האחר" ושמירה על ההגמוניה של בעלי ההון הכלכלי, החברתי והתרבותי. מבחינה מהותית, נושכת להקת הספקנות, "החינוך לערכים" אינו אלא חינוך תועלתני, רק ערמומי יותר. שני "החינוכים" המנוגדים כביכול – החינוך לתועלת והחינוך לערכים – שרירותיים ורודפי שררה באותה מידה.

כרישי הספקנות הצינית אינם מצדדים באידיאל התועלתני – אף כי בלי או עם כוונה הם מסייעים לו – וגם לא באידיאל לא-תועלתני; הם בעיקר ביקורתיים, או דה-קונסטרוקטיביסטים, כלומר שוללים ומפרקים את כל הערכים והאמיתות (להוציא כמובן הערכים והאמיתות שלהם), ואין להם מחויבות לבנות את החברה והיחיד בעזרת ערכים ואמיתות חלופיים.

השלד: השלד הוא מה שנותר מ"הדג הגדול" לאחר שהכרישים טיפלו בו; השלד הוא בית הספר של ימינו. המקצועות הנלמדים בבית הספר הם שאריות של "הדג הגדול". בבית הספר מלמדים אמנות, ספרות, תנ"ך, מתמטיקה וביולוגיה בלתי שימושיים לכאורה, כלומר לא לצורך מקצוע או תועלת מיידית, אלא לצורך הרחבת אופקים, שיכלול המחשבה ועידון הטעם, אך כל זה נלמד לצורך בחינות הבגרות, ובחינות הבגרות הן עניין שימושי מאוד. מועיל לרכוש תעודת בגרות, עתירת בונוסים ככל האפשר, משום שהיא תנאי להשגת תעודה נוספת במוסדות ל"השכלה גבוהה", שהיא תנאי להשגת מקצוע "מכובד", מקצוע הנושא עמו תגמולים מסוגים שונים. תלמידים לומדים אפוא את תחומי הידע השונים לא משום שיש להם איזו משמעות פנימית, כלומר משום שהם מסבירים להם משהו חשוב על העולם ועל עצמם, אלא משום שהם חשובים ל"בגרות" – בגרות תעודה ולא בגרות שכלית, רגשית או מוסרית.

לא רק כרישי התועלת השתלטו על בית הספר וכופפו את מה שנעשה בו לאידיאל שלהם, אלא גם כרישי הספקנות הצינית או "המפרקת" תרמו את חלקם: הם החלישו בהדרגה את הטיעונים לטובת החינוך ההומניסטי וערערו את ביטחונם של אחרוני המורים המבקשים לעורר בתודעתם של תלמידים זיקה ל"תורה לשמה", לאהבת חכמה שאינה תלויה בדבר.

הזקן: ומיהו הזקן בסיפור שלנו? הזקן מייצג את אלה המבקשים להגן על "הדג הגדול" בכל מחיר, בלי להתחשב בכך שהים אינו אותו ים והכרישים אינם אותם כרישים. "הפלגתי רחוק מדי" ממלמל הזקן כדי להסביר לעצמו את החטא ועונשו. הזקן הם כל אלה המפליגים רחוק מדי בלי

להביא בחשבון את גודלו של הדג, את נחישותם של הכרישים ואת אמצעי ההגנה הדלים שבידם. הבעיה העיקרית היא אפוא הזקן ולא הכרישים. אם אנחנו רוצים להביא אל החוף "דג גדול", עלינו להתחשב במכלול התנאים – בים ובכל היצורים השורצים בו; וכאשר אנחנו מתחשבים בכל התנאים, כלומר חושבים באופן אקולוגי, אנחנו מגלים שגם "הדג הגדול" אינו אותו דג.

זהו... המשל שלנו מיצה את עצמו. הבה נדבר ישירות, בלשון הנמשל.

הנמשל

הכותרת של הכנס הזה – "שובו של החינוך" – עלולה להטעות. אנחנו לא רוצים להשיב את החינוך ההומניסטי או הליברלי, כמו שהיה פעם, ביוון העתיקה או בעידן הנאורות או בראשית המדינה או באיזה זמן מיתולוגי אחר (לא ברור כמובן אם היה אי פעם חינוך כזה. החינוך תמיד מתגעגע לתקופה שקדמה לו, המתגעגעת אף היא לזו שקדמה לה); אנחנו רוצים חינוך הומניסטי מסוג מסוים, חינוך שמתאים את עצמו לתנאים התרבותיים והחברתיים של ימינו. וכאשר אני אומר "מתאים", אין פירושו עולה בקנה אחד אתם, תומך בהם ומחזק אותם, אלא גם סותר אותם או חותר תחתיהם, אך עושה זאת באופן מותאם, כלומר מתוך התחשבות בכל טיעוני הנגד ובאילוץ המציאות. **עם זאת, נקודת המוצא שלנו היא אכן חזרה ל"חינוך גדול", חינוך לערכים ולאמיתות, חינוך לתרבות, חינוך להשכלה ולעיצוב האופי והחשיבה.** אנחנו קוראים לחינוך להשתחרר מהדיכאון הפדגוגי, שלא לומר הדיכוי, שכפו עליו שיקולי תועלת, תחרויות בינלאומיות ואקלים ספקני משתק. רק חינוך כזה עשוי, לדעתנו, להשיב את ההתלהבות ואת הכבוד העצמי להוראה וללמידה ולהפוך את בתי הספר למקומות בעלי משמעות, כלומר יוצרי משמעות. אך כאמור, "החינוך הגדול" צריך להתייחס ברצינות לביקורות התיאורטיות ולעובדות "בשטח". התייחסות כזו תגדיר אותו מחדש.

הגדרה חדשה, מותאמת, של החינוך ההומניסטי-ליברלי יכולה לתאר אותו כ**חינוך להבנה** (או, אם רוצים מילים גבוהות יותר – כחינוך לחכמה או כחינוך למשמעות). הגדרה כזו היא תולדה של התמודדות עם הביקורת התועלתנית, הביקורת הספקנית וביקורות לא פחות חשובות אחרות על החינוך ההומניסטי-ליברלי.

בתגובה לביקורת מצד הספקנות, החינוך כחינוך להבנה נגמל מן היומרה האפלטונית להקנות לתלמידים אידיאות טרנסצנדנטיות של האמיתי, הטוב והיפה ולעצב באמצעותם את האופי והחשיבה. הוא מגדיר את מטרתו כהוראה לשם הבנה, ומגדיר הבנה כיצירת מודל, רשת מושגית, רעיון, סיפור או ייצוג כלשהו של העולם, שקהילה תרבותית מסוימת יכולה להמציא בעזרת האמצעים העומדים לרשותה בזמן נתון. הבנה, גם בהגדרה צנועה זו, מאפשרת לאדם לפעול בעולם באופן נבון והגון יותר.

מבחינה מטאפיזית זו אכן הגדרה צנועה של הבנה, אך מבחינה פדגוגית זו הגדרה שאפתנית ביותר, שכן בתי הספר אינם מלמדים להבנה, אלא לזכירה קצרת טווח של "החומר" לצורך הפגנה בשיעור או בבחינה. הבנה היא מצב מורכב יותר. הבנה בהקשר שלנו היא יכולת לפרש את המציאות ולפעול בה בעזרת "הרעיונות הגדולים" ו"הסיפורים הגדולים" שבני אדם פיתחו ומפתחים במהלך מסעם להבין את העולם ואת עצמם. למסע הזה ולתוצרים שלו קוראים תרבות.

החינוך להבנה חותר למצב שבו תלמידים יבינו את עולמם באמצעות הרעיונות והסיפורים שהתרבות מעמידה לרשותם.

הרעיונות והסיפורים שבני אדם פיתחו מתארגנים ב"דיסציפלינות" – תחומי ידע בעלי מושאי מחקר מוגדרים, מושגי יסוד והליכים של ייצור ידע, של אימות והפרכה של השערות. הדיסציפלינות הן כלי החשיבה וההבנה הטובים ביותר שיש לנו; הן העדשות העשירות ביותר שהתרבות יצרה כדי להתבונן במציאות ולפעול בה. אם רוצים להבין את העבר ואת ההווה, כדאי לפנות לתחום הידע היסטוריה; אם רוצים להבין את החברה כדאי לפנות לתחום הידע סוציולוגיה; אם רוצים להבין את הנפש האנושית כדאי לפנות לתחום הידע פסיכולוגיה (וגם להיסטוריה, לספרות ולאומנות); וכדי להבין את מבנה החומר כדאי לפנות לכימיה; וכדי להבין תנועה של עצמים בחלל כדאי לפנות לפיזיקה; וכאשר רוצים להבין מהן דיסציפלינות ומהו ידע כדאי לפנות לפילוסופיה (הפילוסופיה צריכה לקבל קדימות בחינוך לשם הבנה ולחזור ולהיות "מלכת המדעים").

עם זאת, חינוך להבנה אין פירושו הוראה אקדמית של הדיסציפלינות התיאורטיות. "אנחנו מלמדים ילדים ולא דיסציפלינות!" מכריזה סיסמא ידועה. ואכן, הוראה לשם הבנה חייבת לקחת בחשבון את מצבו של כל "ילד", שכן הבנה היא אקט יחידאי של יצירה, עשייה פרטית של משמעות. אי אפשר לעשות הבנה "מבחוץ" או לכפות אותה על התודעה; הבנה היא מה שהתודעה עושה לעצמה. "איש אינו יכול למות בשבילך" טען פילוסוף ידוע, ובאותו אופן איש אינו יכול להבין בשבילך. החינוך להבנה חייב אפוא להתחשב במצב התודעה של כל ילד, במה שמעסיק אותו ובמה שחשוב לו להבין.

ועם זאת, החינוך להבנה אינו חינוך של "הילד במרכז", כשם שאינו חינוך של "תוכנית הלימודים במרכז"; חינוך להבנה הוא חינוך של "המפגש במרכז" – מפגש בין "הילד" לתוכנית הלימודים; בין רעיונות וסיפורים, אופני חשיבה וגישות, שהתרבות פיתחה, לבין היחיד במצבו המיוחד. כדי שתיווצר הבנה, היחיד חייב לגלות עניין במה שהתרבות מציעה לו. אם היחיד (גם המורה) לא בא לפגישה – כפי שקורה בבתי הספר – אין פגישה, אין הבנה; יש שינון של פרטי מידע ומיאוס גדול. וכאשר יש הבנה יש תשתית לזיקות עמוקות וביקורתיות לתכנים המובנים.

בתגובה לביקורת מצד התועלתנות, החינוך להבנה אומר שאין דבר מועיל יותר מהבנה של העולם ושל עצמנו – מועיל מבחינה מעשית ומועיל מבחינה משמעותית. כלומר, כאשר אדם מבין, הוא נוהג באופן נכון ויעיל יותר בעולם. יתר על כן, ב"עידן הידע" שלנו, עידן שבו הידע הוא "חומר הגלם" ו"האנרגיה" של התעשייה, הבנה של ידע לצורך ייצור ידע היא תנאי להשתלבות בעולם העבודה; וחשוב לא פחות, אולי יותר: כאשר אדם מבין את הרעיונות והסיפורים הגדולים של התרבות חיו נעשים משמעותיים יותר. הוא רואה וחווה יותר; עולמו נעשה עשיר ומעניין יותר.

תגובה הולמת לטיעונים מצד הספקנות ומצד התועלתנות אינה עושה את כל העבודה; יש טיעונים מכיוונים אחרים. למשל מצד התלמידים: האם כל התלמידים מסוגלים ללמוד לשם הבנה? או מצד המורים: האם כל המורים מסוגלים ללמד לשם הבנה? קל לענות שכן – "כל אחד יכול!" כדבר הסיסמא הרווחת – אך אין זה ברור שכן. בהחלט ייתכן שחינוך לשם הבנה – באותו מובן "שאפתני" שהצגנו כאן – הוא עניין לתלמידים ולמורים מסוימים, אולי מעטים (איני חושב כך, החתירה להבין, חתירה למשמעות, משותפת לכל בני האדם). ויש כמובן טיעונים ביקורתיים נוספים שצריך להקשיב להם.

הסביבה החינוכית

כיצד נראית סביבה חינוכית שמטרתה היא חינוך לשם הבנה? סביבה חינוכית היא מסגרת המעוצבת למטרת השפעה על קהל יעד מסוים. יש לה כמה יסודות. למשל, מטרה (המוגדרת לעתים במושגים של "הבוגר הרצוי"), שיטת הוראה, שיטת הערכה, דפוס למידה מועדף, תוכנית לימודים, מבנה פיזי וארגוני, אקלים ועוד; וכל זה שרוי בים של אילוצים: תקציבים, תקנים, בחינות בגרות, חוזרי מנכ"ל, סוג של מורים, סוג של תלמידים, בתי ספר מתחרים, ציפיות הורים ועוד ועוד. נתעלם מן האילוצים ("אילוצים" הם לעתים "מקלטם של כל המנוולים" – אלה שאינם רוצים לשנות), ונתאר בקצרה את אופיים של מרכיבי סביבה חינוכית המעוצבת לצורך חינוך הומניסטי-ליברלי המוגדר מחדש כחינוך להבנה.

מטרה: "הבוגר הרצוי" הוא אדם בעל זיקות עמוקות וביקורתיות לחברה ולתרבות. הוא המבין את העולם ואת עצמו בעזרת ובהשראת הרעיונות והסיפורים "הגדולים" של התרבות. הוא אינו מחיל על העולם ועל עצמו רעיונות וסיפורים "גדולים" ללא בדיקה; הוא נכנס אתם לדיאלוג, לדיון, לוויכוח. בכך הוא מצטרף אל "השיחה הגדולה" של התרבות ותורם לה, כדי לפעול באופן חכם ומוסרי יותר וכדי לחיות חיים מלאים יותר.

הוראה: כיוון שהבנות אינן עוברות באופן ישיר ממי שמבין למי שאינו מבין, הוראה לשם הבנה היא הוראה עקיפה, כלומר יוצרת תנאים ללמידה עצמית. "עיקרה של ההוראה", כתב דייוויד פרקינס, "אינו במה שהמורה עושה, אלא במה שהיא גורמת לתלמיד לעשות". ההוראה נותנת אפוא קדימות לעשייה של התלמידים; היא מעוררת ומערערת אותם, כדי שיצאו "להשתקם" באמצעות למידה. היחסים בין ההוראה ללמידה אינם יחסים של סיבה-תולדה – ההוראה גורמת ללמידה; ההוראה היא רק גורם אחד ממכלול הגורמים ללמידה, ואין היא בהכרח הוראה ישירה (פרונטלית).

למידה: למידה לצורך הבנה אינה מבוססת על הקשבה פסיבית ומחזור של "החומר" הנלמד. למידה לצורך הבנה היא למידה חקרנית ופעילה המווסתת במידה רבה על ידי התלמיד, על ידי מה שהוא מבין ומבקש להבין. הלמידה מוגדרת מבחינת שני היבטים – התהליך והתוצר. מבחינת התהליך היא כרוכה במעורבות, בעניין, בחתירה להבנה; ומבחינת התוצר היא כרוכה בהבנה, כלומר ביכולת להפעיל רעיונות וסיפורים "גדולים" לצורך פרשנות של תופעות בעולם, בכלל זה של המפרש עצמו.

הערכה: הערכה לצורך הבנה היא הערכה מעצבת ולא ממיינת, כלומר היא מעריכה את התלמידים לא כדי למיין ולתייג אותם, אלא כדי לסייע להם להעמיק את הבנתם. זוהי לכן הערכה מתמשכת, הערכה המהווה חלק רצוף ו"בלתי מורגש" מתהליך הלמידה ולא בחינה הבאה בסופו ומשתלטת עליו. וכן, הערכה לשם הבנה היא הערכה מיידעת, כלומר מספקת לתלמידים מידע ותמיכה הדרושים להמשך הלמידה והמחקר.

תוכנית לימודים: תוכנית הלימודים מיועדת להעמקה ולא לכיסוי (כיסוי במובן של "ריצה" על הרבה ידע והסתרת המתחים הגלומים בו), לעיסוק ברעיונות וביספורים "גדולים" לצורך השגת הבנה ומודעות. בתוכנית לימודים לשם הבנה "אלוהים נמצא בכללים", במכלולים המעניקים לפרטים משמעות. כמובן, יש הרבה רעיונות וסיפורים ואי אפשר לעסוק בכלם, אך התהליך – הבנה בעזרת ובהשראת רעיונות וסיפורים – הוא העיקר (למשל, הבנת ההתנהגות של בני אדם

ובעלי חיים בעזרת הרעיון של האבולוציה, הבנת העידן המודרני בעזרת הסיפור של המהפכות הצרפתית והתעשייתית).

מבנה פיזי וארגוני: מטרת המבנה הפיזי והארגוני היא לספק תנאים אופטימליים ללמידה עתירת הבנה. ארגון החלל – ספריה גדולה, חדר מחשבים משוכלל, פינות עבודה נוחות; וארגון הזמן – יותר זמן פרטי ופחות זמן ציבורי-כיתתי, לצורך למידה אישית עתירת חשיבה ("ילדים בבית הספר עסוקים מדי מכדי לחשוב" כתב ג'ון הולט). הסיסמא "פחות הוא יותר" מנחה את ארגון הסביבה החינוכית שלנו – פחות תלמידים על מורה (כלומר, יותר יחס אישי), פחות מקצועות לימודים (שניים חובה והשאר רשות) ופחות נושאים בכל תחום.

אקלים: אקלים חינוכי הוא ביטוי מטפורי שקשה להגדירו באופן אופרטיבי, אך בחינוך לשם הבנה, חינוך שיש בו "למידה לשמה", האקלים הוא קריטי. אקלים אינטלקטואלי צריך להיות מדבק, כמעט סוגסטיבי; הוא גם צריך להבטיח רשת ביטחון, כלומר לאפשר לתלמידים להטיל את עצמם ל"התפלספות" עם אחרים או לבד מבלי לחשוש מפני לגלוג של תלמידים אחרים, מפני אותה "תת-תרבות" של מתבגרים המשתקת את הפעילות האינטלקטואלית בבתי הספר. סביבה חינוכית לשם הבנה היא סביבה חדשה שטרם נולדה. יש לה רמזים פה ושם המוכיחים שהיא אפשרית וגם רצויה, אך היא עדיין לא תוכננה והוקמה מן המסד עד הטפחות. סביבה כזו היא "דג גדול" שאפשר וראוי להביא אל החוף.

